

Volume-2, Issue-1, February 2019

**Anekant Journal of
Humanities and Social Sciences**

काश्मीर प्रश्नाचे आंतरराष्ट्रीय राजकारण

प्रा. रामकिशन एस. आवाड

तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती

प्रस्तावना—

काश्मीर राज्यात मुशिलम संख्या बहुसंख्याक आहे. आज काश्मीर राज्याची विभागणी भारताच्या आझाद काश्मीर, पाकिस्तानच्या पाक व्याप्त काश्मीर व चीन आक्सार्ई चीन या देशात झालेली आहे. भारतातील आझाद काश्मीरची विभागणी जम्मू, काश्मीर व लडाख या तीन भागात केलेली आहे. जम्मू मध्ये हिंदु, काश्मीरमध्ये मुशिलम तर लडाखमध्ये बौद्ध धर्माचे लोक बहुसंख्येने आहेत.

14 व 15 ऑगस्ट 1947 ला पाकिस्तान व भारत या दोन देशांना स्वातंत्र्य मिळाले. ब्रिटिश साम्राज्यात जी अनेक संस्थाने होती. त्यांना भारत किंवा पाकमध्ये सामील होण्याची किंवा स्वतंत्र राहण्याची संधी दिली होती. काश्मीर संस्थान हे त्यातील प्रमुख संस्थान होते. काश्मीरचा प्रमुख राजा हरिसिंगाने या दोन्ही देशात सामील न होता स्वतंत्र राहण्याचा निर्णय घेतला होता. पाकिस्तान मात्र राजा हरिसिंगाचे धोरण मानायला तयार नव्हता. काश्मीर सोबत असणारी दळणवळण व्यवस्था पाकने पूर्णपणे बंद केली. व आपले लश्कर सामान्य नागरीकांच्या वेशात पाठवून काश्मीरमध्ये राजाच्या विरोधात असंतोष निर्माण करण्यासाठी पाठविले. या घुसखोरांनी सरकारी ठिकाणावर ताबा मिळवायला सुरुवात केली. राजाने भारतात येऊन भारत सरकारच्या सामीलनाम्यावर सही केली. भारत पाक युध्दाला सुरुवात झाली.

पाकिस्तानची भूमिका

काश्मीर प्रश्नबाबत पाकिस्तानी लष्कराची भूमिका जहाल होती. हा प्रश्न राजकीय नेत्यांकडून सुटेल, यावर लष्कराचा विश्वास नव्हता. राजकीय नेते सत्ता मिळवण्यात आणि टिकविण्यात गुंतलेले होते. लष्कराला आपल्या पद्धतीनं तो प्रश्न सोडवण्याची घाई झाली होती. पण त्याकरता गरज होती, ती आधुनिक शस्त्रास्त्रांची. त्यासाठी लष्कराने अमेरिकेशी संबंध वाढवून शस्त्राची गरज पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करित होती.

अमेरिकेच्या दृष्टीने पाकिस्तान हा दक्षिण आशियातील एकमहत्वाचा देश आहे. पाकिस्तान आपले स्थान पश्चिम आशियाच्या चौकटीत बसवण्यासाठी व्यूहरचना आखली होती. तेलाच्या कारणाने अमेरिका पश्चिम आशियाला जिवापाड जपत होती. खनिज तेलाने संपन्न देशात रशिया शिरणार नाही. या कारणामुळे अमेरिकेने पाकिस्तान बरोबर आपले लष्करी संबंध वाढवून शस्त्रास्त्राचा पुरवठा करित होता.

अमेरीका आणि सो. रशिया या दोन महासत्तेमध्ये जगाची विभागणी झाली. अमेरीकाने जगातीलरशियाच्या 'साम्यवादी आक्रमणाला' नियंत्रित करण्यासाठी पश्चिम आशियात सेन्टो आणि आग्नेय आशियात सिएटो करार घडवून आणले होते. पाकिस्तानने बळजबरीने या करारात सामील होऊन 'सर्व प्रकारचे आक्रमण' असा बदल घडवून आणला. पंतप्रधान महंमद अली बोगरा यांनी उघडपणे सांगितले कि "भारताबरोबरचा काश्मीर प्रश्न सोडवण्यासाठी आम्ही या करारात सामील झालो आहोत." पाकिस्तानच्या या धोरणामुळे अमेरीकाने पाकला शस्त्रास्त्र व जागतिक पाठिंबा द्याला सुरुवात केली.

अक्साई चीन

1957 मध्ये चीनने 1200 कि.मी लांबीचा राष्ट्रीय महामार्ग तयार झाल्याचे जाहीर केले. त्यातील 180 कि.मी. लांबीचा रस्ता अक्साई चीनच्या भागातून गेल्यामुळे भारताने विरोध केला. तेव्हा पासूनच चीन व भारतात तणावाचे वातावरण सुरू झाले. आणि 1962 ला चीनने आक्रमण करून अक्साई चीनवर ताबा मिळवला आहे. 1914 ची मॅकमोहन सीमा रेषानुसार अक्साई चीन भारताच्या ताब्यात येतो. तर 1898 साली चीनने आखलेल्या सीमा रेषेनुसार अक्साई चीन चीनच्या ताब्यात येतो. भारताच्या ईशान्येकडच्या भागामध्ये जशी चीनची घुसखोरी चालत होती, तशीच ती काश्मीरमधल्या हुझा भागातही चालायची. या भागाला पाकिस्तानने 'नॉर्दर्न एरिया' असं नाव दिले होते. पण त्याला आपल्यात समाविष्ट केलं नव्हतं. तो प्रशासकीय दृष्ट्या ताब्यातही नव्हता. 1959 मध्ये चीनने या भागात घुसखोरी केल्यावर अयूब खान चिडून म्हणाले. "चीननं आमच्या हद्दीत प्रवेश केल्यास ते खपवून घेतले जाणार नाही." त्यावर चीनने तातडीनं त्यांच्याकडे त्या भागाचा नकाशा पाठविला. ब्रिटिश कालीन आणि चीनच्या नकाशात 3400 चौ. कि. मी. फरक होता.

भारताचे चीन सोबत 1962 ला युद्ध चालू असताना साम्यवादी चीनच्या विरोधात अमेरीका भारताच्या मदतीला धावली होती. त्यामुळे पाकने चीन बरोबर 1963 साली एका करारानुसार पाकव्याप्त काश्मीर मधल्या 8800 चौ. कि. मी. च्या वादग्रस्त भागातील 5300 चौ. कि. मी. भाग चीनला दिला. काश्मीरचा प्रश्न सुटल्यावर त्यावर अंतिम निर्णय घेतला जाईल. अशी करारात नोंद करण्यात आली होती. भारताच्या भूमिकेबद्दल दोन्ही देशांनी विचार केला नाही. 1964 ला चीनन काश्मीर प्रश्नाबाबत आपल्या बाजून उभे राहावे अशी पाकची इच्छा होती. चौ एन लाय कराचीला आल्यावर म्हणाले की " काश्मीरचा प्रश्न काश्मीरी जनतेच्या इच्छेनुसार सोडवला जाईल, अशी आशा आहे. थोडक्यात चीनचा पाकिस्तानला पाठिंबा मिळवला होता.

नकारात्मक अधिकार

युनोमधील सुरक्षा परिषद ही जागतिक शांतता व सुरक्षितता टिकवून ठेवण्यासाठी प्रयत्न करित असते. यामधील अमेरीका, रशिया, ब्रिटन, फ्रान्स व चीन या पाच राष्ट्रांना सुरक्षा परिषदेमध्ये कायम सदस्यपद दिलेले असून त्यांनाच नकारात्मक अधिकार दिलेला

आहे. काश्मीर प्रश्नावर एकुण सातवेळा रशियाने भारताच्या बाजूने नकाराधिकार वापरलेला आहे. यामध्ये साती वेळेस अमेरीकेने पाकच्या बाजूने समर्थन दिले तर ब्रिटन, फ्रान्स व चीन या देशांनी तटस्थेची भूमिका घेतली आहे. तरीपण काश्मीर प्रश्नाबाबत चीनचे धोरण पाकच्या बाजूने होते. अडचण होती ती फक्त रशियाची त्यामुळे अयूब खान यांनी रशियापुढे एक प्रस्ताव ठेवला होता. “ अमेरीकेला आम्ही आमचा तळ वापरू देणार नाही. त्याबदल्यात रशियाने यूनोमध्ये काश्मीर प्रश्नाबाबत नकाराधिकार वापरू नये” असे होते. परंतु रशियाने काश्मीर प्रश्नाबाबत काहीही आश्वासन दिले नाही. यावरून लक्षात येते की रशियाने भारताला खंबीरपणे पाठिंबा दिलेला आहे.

सिंधू करार

भारत आणि पाकिस्तान यांच्यात काश्मीर मधील हिमालयात उगम पावणाऱ्या नद्यांच्या पाण्याचा प्रश्न जागतिक बँकेच्या मदतीने 1960 ला 'सिंधू पाणी वाटप करार'तून सोडवला. यातील रावी, बियास व सतलज या तीन नद्यांचे पाणी भारताला मिळाले तर सिंधू, झेलम व चिनाब या तीन नद्यांचे पाणी पाकला मिळाले. आंतरराष्ट्रीय नियमानुसार पाण्याचे समान वाटप झाले होते. अशा पद्धतीनेच आपआपल्या ताब्यात असलेल्या काश्मीरच्या भूप्रदेशाला भारत व पाकने एकमेकांना मान्यता देऊन हा प्रश्न सोडवला जावा ही आंतरराष्ट्रीय स्तरातून प्रयत्न होत आहे.

संयुक्त राष्ट्र संघटना

काश्मीर प्रश्न आज न सोडवलेल्या जगातील सर्वात जुना आंतरराष्ट्रीय संघर्ष आहे. हा प्रश्न आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सोडवण्याचा अनेक संघटनांनी प्रयत्न केला आहे. 1947 मध्ये भारत पाकमध्ये काश्मीरमध्ये युद्ध झाले. काश्मीर प्रश्नावरील मधील वादविवाद काश्मीर प्रश्न या शीर्षकाने सुरू झाला. काश्मीर प्रश्न सर्व प्रथम 1 जानेवारी 1948 रोजी UN सुरक्षा परिषदेमध्ये मांडला, ज्यामध्ये UNच्या चार्टरच्या अनुच्छेद 35 (प्रकरण 6) अंतर्गत पाकिस्तान विरुद्ध तक्रार दाखल केली. त्यामध्ये पाकिस्तानवर घुसखोरांचे समर्थन करण्याचा व काश्मीरवर ताबा मिळविण्याचा आरोप भारताने केला होता. या ठिकाणावरूनच खऱ्यार्थाने काश्मीर प्रश्नाला आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. पुढील वर्षी 1 जानेवारी 1949 रोजी UNने दोन देशांमध्ये युद्धबंदी लागू करण्यास मदत केली आणि भारत आणि पाकिस्तानमधील विवादीत क्षेत्रात लाईन ऑफ कंट्रोल (LOC) सीमा रेषा आखली. या सीमेची लांबी 740 कि.मी आहे. जी भारत पाक आंतरराष्ट्रीय सीमारेषेपेक्षा वेगळी होती. 1947-48 च्या युद्धानंतर संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषद(UNSC) आणि UNकमिशन फॉर इंडिया अँड पाकिस्तान(UNCIP) यांनी अनेक ठराव पास केलेले आहेत. तरी महासत्तांच्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणामुळे संयुक्त राष्ट्र संघटना हा प्रश्न सोडवू शकली नाही.

काश्मीर प्रश्नावर अमेरीकेने पाकिस्तानला दिलेले समर्थन तर रशियाने भारताला दिलेले समर्थन हा राजकिय बक्षिसाचा प्रकार आहे. पाकिस्तान अमेरीका पुरस्कृत सिण्टो

आणि सेन्टो या दोन संघटनेचा सदस्य बनल्यानंतर लष्करी बक्षिसांची मोठी खैरातच पाकला मिळत राहिलेली आहे. भारताचा महासत्ता म्हणून होत असलेला उदय दक्षिण आशियाच्या विभागीय सत्ता समतोलावर परिणाम करणारा आहे. त्यामुळे भारतावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी अमेरीका पाकिस्तानचा साधक म्हणून उपयोग करीत आहे.

संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेने मध्यस्थी मार्फतदेखील काश्मीर प्रश्न सोडवण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. मध्यस्थी म्हणजेच तिसरा पक्ष असतो. किंवा एखाद्या व्यक्तीची किंवा संघटनेची निवड समस्या सोडवण्यासाठी केली जाते. ऑस्ट्रेलियाच्या उच्च न्यायालयाचे तत्कालीन न्यायाधीश सर ओवेन डिकसन हे 14 मार्च 1950 च्या सुरक्षा परिषदेच्या ठरावानुसार UNचे प्रतिनिधी म्हणून भारत आणि पाकिस्तानमधील काश्मीर प्रश्नाचा प्रस्ताव मांडला. भारत व पाकिस्तानमध्ये UN कमिशनच्या पाच सदस्यांनी 13 ऑगस्ट 1948 आणि 5 जानेवारी 1949 च्या ठरावाच्या आधारावर युद्धबंदी करून 27 जुलै 1949 रोजी दोन्ही देशांनी संघर्ष विरोधी रेषा (युद्धबंदी रेषा—ceasefire line) तयार केली. युद्धाच्या काळात ताब्यात घेतलेल्या भूप्रदेशानुसार आझाद काश्मीर भारताकडे आलेला आहे तर पाक व्याप्त काश्मीर पाकिस्तानकडे गेलेला आहे. ही कार्यवाही युद्ध थांबवण्यासाठी केली होती. पण तीच्यामध्ये आजपर्यंत काहीही बदल झालेला नाही.

डॉ. डिकसन यांच्या 'डिकसन योजने' नुसार लडाखचा भाग भारताकडे, उत्तरेचा भाग आणि पाक व्याप्त काश्मीर पाकिस्तानकडे, जम्मूचे विभाजन केले आणि काश्मीर खोऱ्यात लोकमत घेण्याची कल्पना मांडली होती. पाकिस्तानने प्रथम विरोध केला मात्र नंतर सहमती दिली. हा ठराव नेहरूंनी मान्य केला नाही /स्वीकारला नाही. कारण त्यामध्ये काश्मीरची स्वतंत्रता, अखंडतेचा उल्लेख नव्हता.

जनरल मॅकनॉकटन यांनी सुरक्षा परिषदेच्या अध्यक्षपदी असताना 22 डिसेंबर 1949 रोजी 457 च्या बैठकीत जम्मू काश्मीर संदर्भात प्रस्ताव मांडला होता. या प्रस्तावामध्ये त्यांनी असे सुचित केले होते कि काश्मीरमध्ये मुक्त आणि निःपक्ष लोकशाही पद्धतीने लोकमत/जनमत शक्य तितक्या लवकर घेऊन भारत पाक या दोन्ही सरकारने विद्वक्षीय पातळीवर समस्याचे निराकरण करावे अशी अपेक्षा व्यक्त केली होती.

UN चे मध्यस्थी म्हणून डॉ. ग्रहम यांनी देखील भारत पाकिस्तानातील काश्मीर प्रश्न सोडवण्याचा प्रयत्न केला होता. 27 मार्च 1953 ला शेवटचा अहवाल सादर केला. त्यात त्यांनी एकूण 4 प्रस्ताव संघर्ष सोडवण्यासाठी सांगितले. यांच्या प्रस्तावाचा उद्देश सर्व पाक सैनिक, आदिसाशी आणि पाकिस्तानी नागरीक जे की काश्मीरचे मुळ रहिवाशी नाहीत. त्यांना पाकिस्तानने परत पाठवावे. दोन्ही देशाची सैन्य संख्या कमी करावी. यापैकी कोणतीही कार्यवाही झाली नाही.

ऑर्गनायझेशन ऑफ इस्लामिक कॉन्फरन्स

ऑर्गनायझेशन ऑफ इस्लामिक कॉन्फरन्स (OLC)या मुशिलम संघटनेची स्थापना 1969 ला मोरोक्कोची राजधानी येथे झाली. जगभरातील 57 मुशिलम देशांच्या या संघटनेने सुरुवातीपासूनच काश्मीर प्रश्नावर पाकिस्तानची पाठराखण केली आहे. भारतात देखील इंडोनेशियाच्या खालोखाल मुशिलमांची संख्या असल्याने इंदिरा गांधी यांनी आपले कृषिमंत्री फक्रुद्दीन अली अहमद यांच्या नेतृत्वाखाली भारतीय शिष्टमंडळाला पहिल्या अधिवेशनात पाकिस्तानने काश्मीर प्रश्न उपस्थिती केला तर त्याला प्रति उत्तर देण्यासाठी पाठविले होते. या सहभागाला पाकिस्तानने मोठ्या प्रमाणात विरोध केला होता. या संघटनेची उभारणी करण्यात पाकिस्तानचा मोठा वाटा असल्यामुळे त्याचेच वर्चस्व राहिले. शेवटी भारतीय शिष्टमंडळाला अपमानित होऊन परतावे लागले होते. 27 सप्टेंबर 2018 च्या बैठकीत पाकिस्तानचे परराष्ट्रीय मंत्री शह मेहमुद कुरेशी यांनी काश्मीर प्रश्न मांडला होता. UN च्या महासभेच्या उपस्थितीत कुमार यांनी म्हण्टले की इस्लामाबाद हे बऱ्याच काळापासून हे प्रयत्न करीत आहे. नुकत्याच पुलवामामधील दहशतवादी हल्ल्याचा मुशिलम देशांनी निषेध केला असला तरी भारतीय हवाई दलाच्या कारवाईवर टीका करून संयमाचे आवाहन केले आहे. यात पाकिस्तानला दुखावण्याची त्यांची तयारी नाही. यावरूनच लक्षात येते की पाकिस्तान आजही काश्मीर प्रश्नावरून आंतरराष्ट्रीय राजकारण करून जागतिक मत आपल्या बाजूने वळवण्याचा व काश्मीर प्रश्न पेटवत ठेवण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

समारोप—

काश्मीर प्रश्न शंततेन सोडवला जावा यासाठी भारताने तो संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेमध्ये नेला होता. पण आजही आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील महासत्तांच्या धोरणामुळे व पाकिस्तानच्या अडमुटी धोरणामुळे काश्मीर प्रश्न सोडवला गेला नाही. तो प्रश्न सतत चिगळत ठेवण्यासाठी पाकिस्तान काश्मीरमध्ये दहशतवादी हल्ले करीत आहे. तसेच जागतिक पाटिंबा मिळवण्यासाठी देखील प्रयत्न करीत आहे.या दोन्ही देशांनी देखील सुरुवातीपासूनच काश्मीर प्रश्न द्विपक्षीय पातळीवर न सोडवता आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सोडवला जावा यासाठी प्रयत्न केले पण महासत्तांनी त्याला आंतरराष्ट्रीय राजकिय स्तरावर रंग देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे आतापर्यंत काश्मीर प्रश्नामुळेच पाकने भारताच्या विरोधात अमेरिकेचा तर अमेरिकेने रशिया व आशियातील देशाच्या विरोधात पाकचा वापर केलेला आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची

1. Pakistan raising Kashmir issue at OLC unwarranted: India, the Time of India 27 Sep 2018
2. www.brookings.edu/research/kashmir-redefining-the-u-s-role
3. <https://www.frontline.in/static/html/f11921/stories-the-dixen-plan>
4. www.pakun.org/kashmir/historypdf
5. www.academia.edu/0488184/role-of-u-n-on-kashmir-issue

6. lko/k ,sdk--- phu & ikfdLrku ;qrh % ,d vkOgku & fo"kk[kk ikfVy] jktgal izdk"ku] lnkf"ko isB] iq.ks 411030
7. India and Pakistan: The First Fifty Years by [S.S.Harrison](#), [P.H. Kreisberg](#) , [D. Kux](#) , Cambridge University Press (December 28, 1998)
8. US Policy towards India & Pakistan – Gupta R. C., Delhi: B.R. Pub. Corp.; New Delhi: distributed by D.K. Publishers' Distributors, 1977.